

Перше поселення культури кулястих амфор на Україні

Культура кулястих амфор на Україні була представлена до цього часу виключно поховальними пам'ятками. Разом з тим на решті території її поширення — у Польщі, Чехословаччині, а також НДР¹, крім могильників, відомі також поселення. Правда, поселення досліджені недостатньо. У Польщі зареєстровано більше 100 поселень, які поділено на два типи: сезонні стоянки і довгочасні поселення, визначено характер жител, специфіку інвентаря, зокрема кераміки, та простежено відмінність її від посуду що походить з поховань. Всі ці відомості дають змогу охарактеризувати культуру набагато повніше і всебічніше, ніж в тих випадках, коли дослідження ґрунтувалось виключно на матеріалах поховальних пам'яток.

Очевидно, головною причиною того, що поселення культури кулястих амфор на Україні залишалися досі невідомими, є далеко недостатнє обстеження районів, де вона була розповсюджена, а також чомусь вже укорінений погляд, нібито поселень цієї культури на Україні взагалі немає. Таке припущення зумовлювалося характером самих пам'яток, що мають, звичайно, дуже тонкий і слабо насичений шар. Крім того, велика частина території культури кулястих амфор пов'язана з Поліссям, де ці поселення розміщувалися на піщаних дюноподібних підвищеннях і культурний шар їх руйнувався під впливом природних факторів. Пізніше у багатьох випадках на цих же підвищеннях існували поселення інших культур, що теж сприяло руйнуванню культурного шару.

Отже, є доцільною публікація навіть тих обмежених відомостей, які останнім часом вдалося здобути.

За усним повідомленням І. Ф. Левицького, в урочищі Суемці, Баранівського району, Житомирської області, недалеко від місцезнаходження кам'яних ящиків, було знайдено дрібні фрагменти кераміки такого самого типу, як і в похованнях, що може свідчити про існування тут стоянки. Відомі ще два не пов'язані з похованнями пункти, звідки походить посуд культури кулястих амфор. Перший — с. Райки Житомирської області, де кілька фрагментів з орнаментом, типовим для цієї культури, виявлено на городищі серед матеріалів часу Київської Русі (рис. 1, 13). Інший пункт розташований поблизу с. Татариського в околицях м. Кам'янець-Подільського. Тут на трипільському поселенні зібрано кілька уламків кераміки, типової для культури кулястих амфор.

У 1970 р. В. К. Пясецький виявив сліди поселення культури кулястих амфор поблизу с. Славути Хмельницької області. Воно відкрито в заплаві правого берега р. Горинь, нижче впадіння в неї невеличкої притоки — р. Утки. Між Горинню і міською водоочисною станцією є невисоке, малопомітне підвищення площею 150 × 50 м. витягнуте вздовж річки. Тут і зафіксовано залишки поселення*. На розораній поверхні знайдено невелику кількість кераміки (рис. 1, 6, 14) та крем'яні вироби, в тому числі й уламок шліфованої по всій поверхні чотири-

¹ *Wislański K.* Kultura amfor kulistych w północno-zachodniej Polsce. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1966, s. 48—54; *Stocký A.* Právek země Ceske, cz. 1, Věk kamenny Praha, 1926, s. 96; 148—151; *Filip J.* Prádzije Czechoslowacjji. Poznań, 1951, s. 173; *Fischer U.* Neolitische Siedlung in Auhhalt.— *Archeologia Geographica*, r. 7. Hamburg, 1958.

* Поселення багатощарове. Крім знахідок культури кулястих амфор, тут виявлено матеріали раннього неоліту, епохи бронзи і раннього заліза.

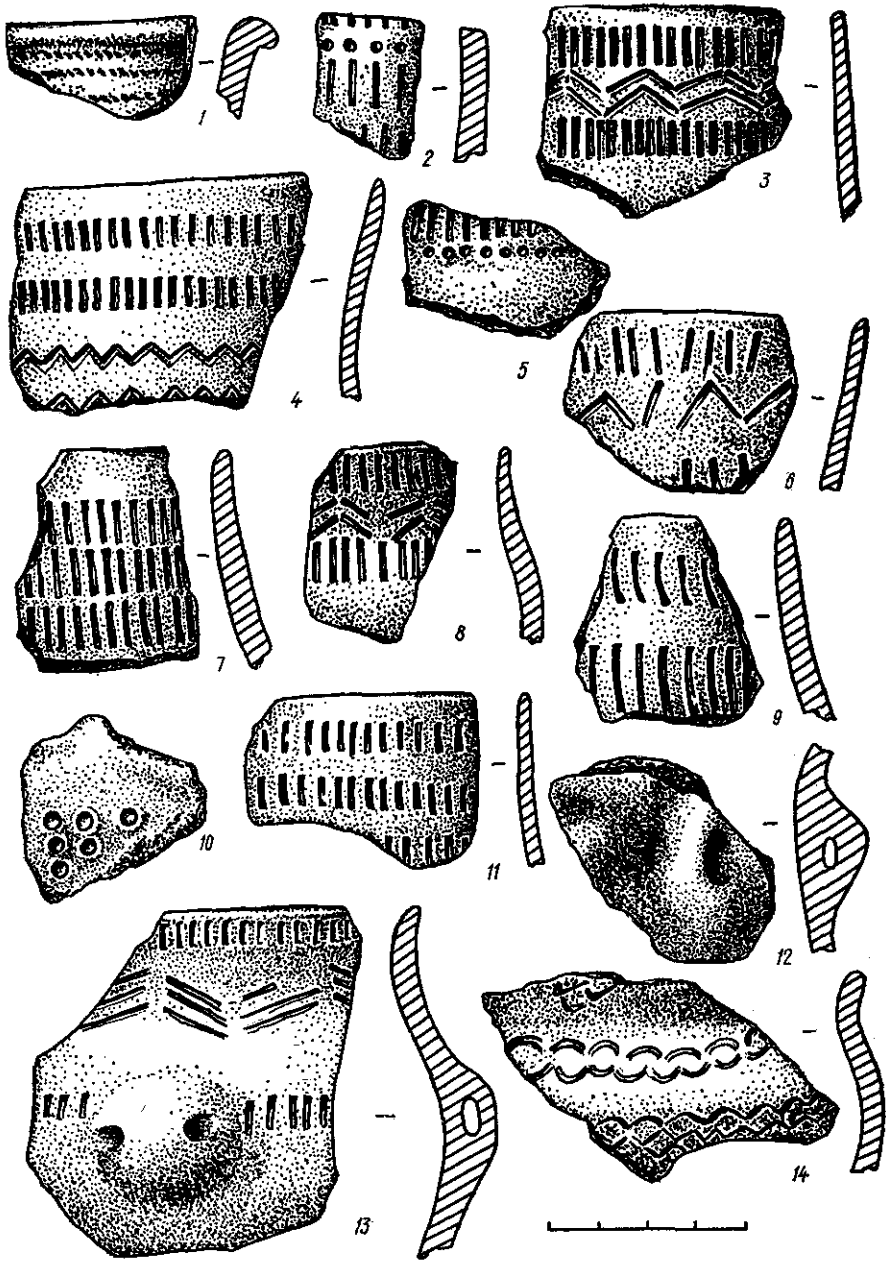

Рис. 1. Столовий посуд з поселень:

1-3, 5-9 - Хічів; 4, 11 - Неверівка; 6, 14 - Славута; 10, 12 - Горбилів; 13 - Райки.

кутної в перетині крем'яної сокири та стрілку з обламаним черешком. Ще один фрагмент кераміки трапився на багатшаровому поселенні, розташованому за 2,5 км на північний захід від м. Славута в урочищі Білі піски. За складом глини та орнаментом цей уламок нічим не відрізняється від знахідок з попередньої пам'ятки (рис. 2, 3, 3, 7, 3, 12).

У 1973—1974 рр. сліди чотирьох поселень простежені В. К. Пясецьким у Житомирській області.

1. с. Хічів Володарськ-Волинського району. Поселення виявлено за 1 км на захід від села на пониженій частині піщаного мису, що захопить в долину невеликої безіменної правої притоки р. Ірші. Розміри

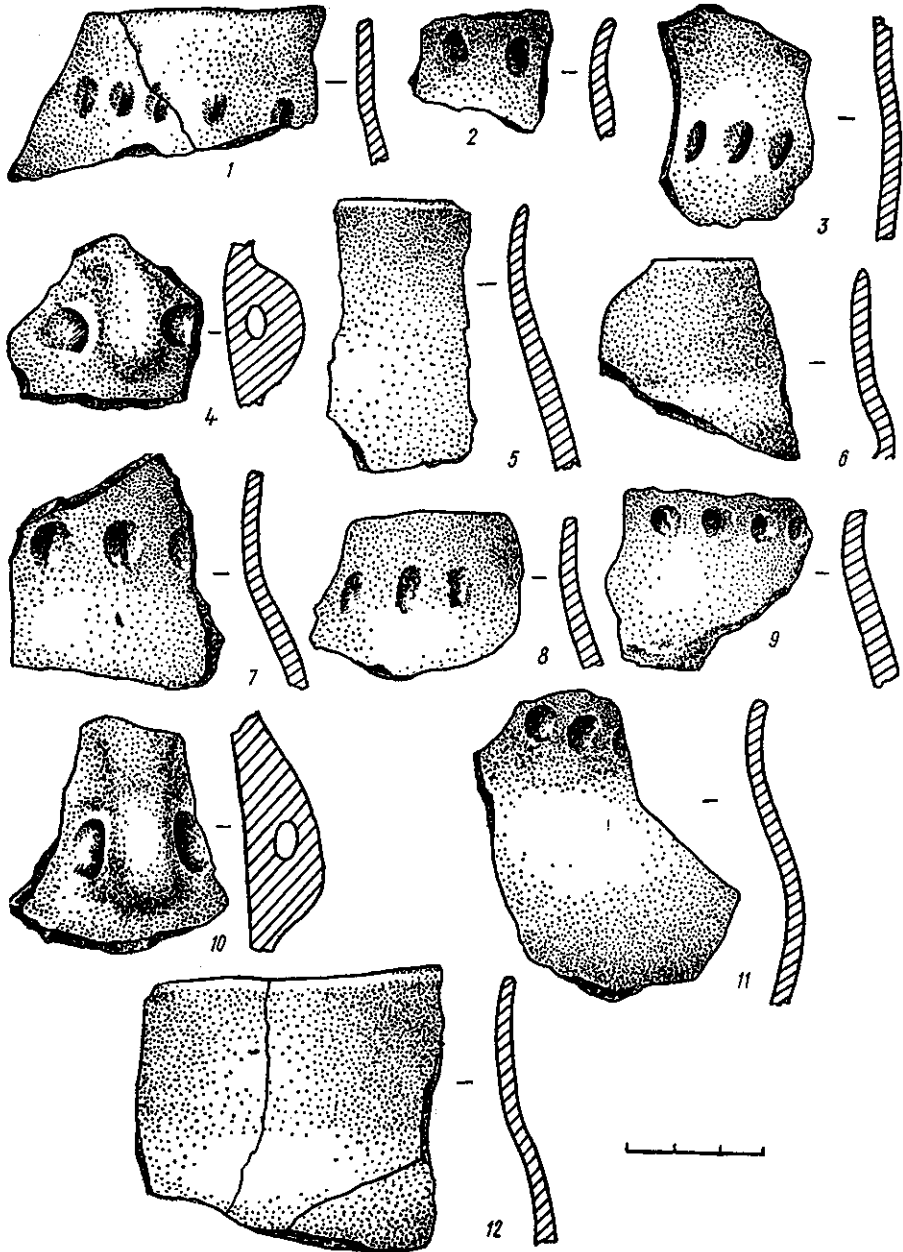

Рис. 2. Кухонний посуд з поселень:

1, 2, 4, 5, 7, 8, 11, 12 — Хічів; 3 — Славута; 6, 9 — Горбилів; 10 — Неверівка.

ділянки, на якій простежувався культурний шар, — приблизно 100×50 м. У місці найбільшого скупчення знахідок було закладено десять шурфів розміром 1×1 м. Майже у кожному з них виявлено знахідки: кераміку, крем'яні відщепи, рідко — дрібні кістки тварин. Культурний шар залягав у підґрунті, в сірому, злегка опідзоленому піску на глибині переважно $0,3-0,4$ м і мав вигляд тонких ($0,5$ см) переривчастих лінз темно-сірого кольору. Нижче залягав білий стерильний пісок, місцями з орзандами (рис. 1, 2, 3, 5, 8, 9; рис. 2, 1, 4, 7, 12). На поверхні і в деяких шурфах зібрано невелику кількість фрагментів неолітичного посуду з рослинною домішкою в глині.

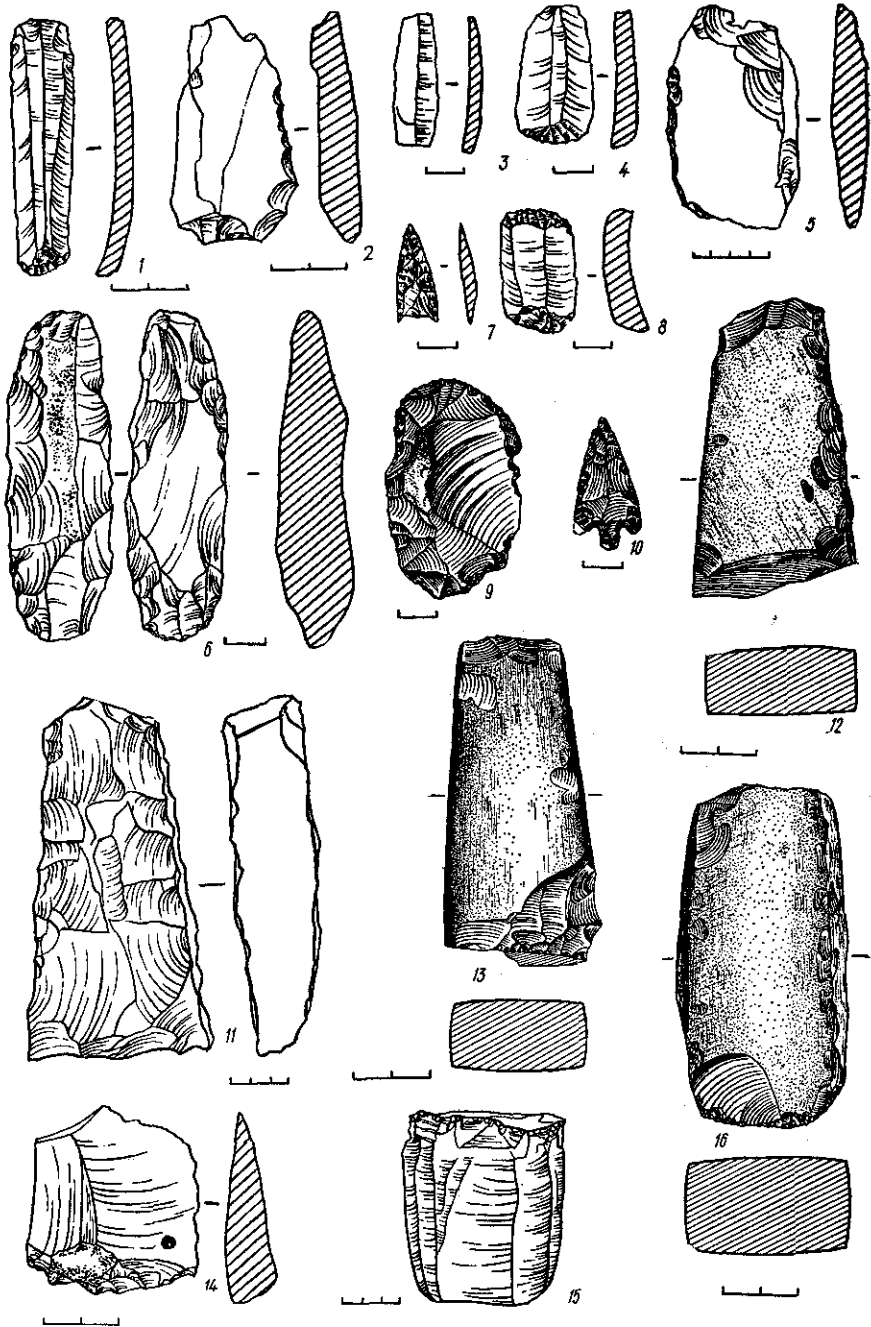

Рис. 3. Крем'яні вироби:

1, 3—6, 8 — Хічів; 2, 9, 14, 15 — Горбилів; 7, 12 — Славута; 10 — Вороське; 11 — Неверівка.

Поблизу с. Хічів виявлено ще два пункти з керамікою культури кулястих амфор. Один з них — пункт 2 — розташований вище вздовж струмка за 200 м від попереднього поселення. Тут трапилося лише кілька фрагментів кераміки (рис. 1, 7; 2, 11). На південь від села (пункт 3, 1—1,5 м над лугом) на низькому піщаному підвищенні знайдено лише один фрагмент (рис. 2, 8).

2. с. Неверівка Володарськ-Волинського району. За 2 км на схід від села серед болотистої низини розміщено кілька ледве помітних підвищень дюнного походження. На одному з них, найбільш високому,

виявлено невелику кількість кераміки (рис. 1, 4, 11; 2, 10), а також крем'яні вироби, зокрема заготовку великої чотирикутної в перетині сокири (рис. 3, 11).

3. с. Воровське Володарськ-Волинського району. Сліди поселення знайдені за 0,7 км на південь від центрального будинку колгоспу, на південному, злегка підвищеному схилі заболоченої, місцями заторфованої долини, тепер прорізаної системою дренажних каналів. Тут зібрано кілька фрагментів кераміки, велику кількість відщепів, характерного кременю сірого кольору, уламок обушної частини сокири з цього ж кременю та вістря стріли з черешком (рис. 3, 10).

4. с. Горбулів Черняхівського району. За 1,5 км на схід від села, справа від дороги, що веде до с. Чайківка, за 100 м від цієї дороги на північному схилі заболоченої долини є піщане підвищення. Воно витягнуте на 300 м зі сходу на захід і на 100 м у поперечному напрямку. Висота підвищення над лугом — до 2 м. Ця місцевість тепер розорюється, і культурний шар подекуди руйнується. На таких зруйнованих ділянках, особливо вздовж західного краю підвищення, зібрано досить багато кераміки та крем'яних знарядь. Особливо багато тут було відщепів з кременю сірого кольору, який часто трапляється у цьому районі та на інших поселеннях.

У центральній частині Житомирської області відомі майстерні по виготовленню та обробці крем'яних знарядь, що, напевно, належать до культури кулястих амфор. Як приклад, можна назвати майстерню, виявлену на схід від с. Рудня-Шляхова Володарськ-Волинського району. Розміщена вона на лівому високому корінному березі р. Іршиця — лівої притоки р. Ірші, біля виходу на поверхню габролабрадориту. Іншу майстерню відкрито південніше с. Мелені Коростенського району на лівому низькому піщаному березі р. Злобич — лівої притоки р. Ірші.

Належність майстерень до культури кулястих амфор визначається тим, що, наскільки вдалося простежити, носії цієї культури в даному районі майже виключно використовували для виготовлення знарядь, особливо сокир і тесел, дуже характерний кремій сірого кольору з більш світлими плямами і розводами. Відщепи такого кременю у великій кількості знайдено на описаних вище поселеннях. На стоянках і поселеннях інших культур (як ранніх, так і пізніших), він майже не трапляється. Разом з тим немає сумніву, що головними знаряддями у населення культури кулястих амфор були саме сокири і тесла характерної форми, які і клали в поховання, а при виготовленні їх відходи виробництва мали вигляд відщепів неправильної форми. Негативи останніх можна бачити на заготовці сокири з с. Неверівка (рис. 3, 13).

Якщо біля с. Рудня-Шляхова, крім відщепів, знайдено і певну кількість пластин, у тому числі з ретушню, то майстерня поблизу с. Мелені була, імовірно, спеціалізованою — тут виготовляли лише сокири. Біля вогнища діаметром близько 1,5 м зосереджувалась величезна кількість відщепів і, зокрема, скол з шліфованої сокири. На правому березі Злобича, навпроти майстерні, знайдено уламок прямокутної в перетині сокири з аналогічної сировини (рис. 3, 16), що пізніше була перетворена на відбійник. Ще один уламок сокири з такого самого сірого кременю виявлено на південний схід від с. Мелені (рис. 3, 13). За формою і розмірами вона аналогічна виробу із Славути (рис. 3, 12).

Знайдені майстерні територіально не пов'язані з родовищами сировини. Взагалі родовища нам поки що невідомі, але зазначимо, що такого кременю немає ні в місцях розмиву морями, ні в річковому алювії р. Ірші. Найімовірніше, він походить з долини р. Уж, яка за геологічними даними, тече тепер вище м. Коростень в межах затоки верхньокрейдяного моря і прорізує потужні нашарування крем'яних відкладів, що подекуди виходять на денну поверхню. До річі, значна за площею майстерня, подібна описаним вище, відома у межах м. Коростень

на правому березі р. Вж за 300 м вище залізничного моста через цю річку

В усякому разі місцева сировина відрізняється від матеріалу, з якого виготовлено зняття культури кулястих амфор на території Польщі, де, як відомо, в цей час широко використовувався так званий смугастий (пасястий) кремій, а також від сировини західних територій України, наприклад, району м. Славути Хмельницької області.

Таким чином, всі поселення розміщені майже в аналогічних топографічних умовах — на дюноподібних піщаних підвищеннях, в оточенні лугов, боліт. Іноді торфовищ, обов'язково в безпосередній близькості до води і пасовиськ. Всі вони, судячи з розмірів підвишень, були невеликі. Про короткочасність їх заселення свідчить незначна потужність культурного шару (в результаті чого він часто зруйнований) і слабка насиченість його культурними залишками. Очевидно, люди жили на цих поселеннях недовго і невеликими колективами. Їх основним заняттям був випас худоби і виготовлення крем'яних виробів.

Кераміка на всіх описаних пам'ятках однотипна, і хронологічна різниця, що, мабуть, існувала між ними, незначна, принаймні непомітна.

Привертає увагу фрагментованість кераміки, що можна пояснити двома причинами — малою потужністю культурного шару і крихкістю самого посуду. Він тонкостінний, товщина стінок рідко перевищує 0,5 см, звичайно вона дорівнює 0,3—0,4 см. У глині є домішка досить великих зерен кварцу. На Житомирщині у багатьох фрагментах кераміки наявні зерна ільменіту — мінералу, що міститься в усіх осадових породах досліджуваного району і не трапляється в такій кількості за його межами (в усякому разі, у західних і північних напрямках). Ця обставина свідчить про місцеве виготовлення кераміки. Випал її досить слабкий і нерівномірний. На зламі черепка зберігається непрожарена смуга. Колір поверхні — від світло-сірого до майже чорного (останній характерний для району м. Славута). Трапляються уламки посудин червонуватого тону.

Всю кераміку можна поділити на дві групи. Одна з них добре відома за матеріалами могильників і відрізняється багатим, своєрідним орнаментом (рис. 1). До другої групи входить кераміка, яка до цього часу в поховальних пам'ятках України не зафіксована. Вона грубіша і має простішу орнаментацию. Попередньо можна висловити припущення, що існував спеціальний кухонний посуд, якого в поховання не ставили (рис. 2).

Форма посуду з поселень не реконструюється. Однак ясно, що більшість фрагментів належить амфорам і амфороподібним виробам з високою вузькою шийкою, опуклим тулубом і плоским дном. Край вінець звичайно звужений. На багатьох посудинах були невеликі ручки з овальними поперечними отворами (рис. 2, 4, 10). Іноді ці ручки більш плоскі (рис. 1, 12), вони відомі й на столовій кераміці². Наскільки можна судити, орнаментом покривались шийка і верхня частина посудин.

Кухонна кераміка, як уже відзначалося, прикрашалась бідно і одноманітно, в основному ямками та вдавленнями, розміщеними під вінцями і на перегині тулубу. Ямки мали овальну, круглу і щілясту форму; вони нанесені відбитками нігтя, пальця або палички.

Друга за кількістю група орнаментованої кераміки — це посудини, прикрашені відбитками твердого прямокутного штампу (дерев'яного або кістяного). Він мав більш-менш однакові розміри: ширину — 1—1,5 мм, довжину — від 1 до 3 см. Таким штампом наносилося кілька

² Свешников І. К. Культура кулястих амфор. — Археологія Української РСР. К., 1971, т. 1, с. 243, рис. 66, 12.

(від двох — чотирьох) паралельних вінцям рядків. Часто вони чергуються з зигзагоподібними поясами або кружками, утвореними за допомогою круглої в перетині палички.

Значно рідше трапляється кераміка з орнаментом, відомим під назвою «риб'ячої луски». Більша частина фрагментів з таким орнаментом походить із стоянки, розміщеної поблизу Славути (рис. 1, 14). Цей візерунок виконано відбитками дужкоподібного штапу, нанесеним впритул один до одного. Такий штап буває різної форми — трикутної, овальної, напівкруглої, але розміру приблизно однакового.

Слід зупинитися на знахідках уламків з шнуровим орнаментом. Це фрагменти вінець, прикрашених кількома паралельними рядами відбитків тонкого шнура. Глина, з якої виготовлено такі посудини, і домішки в ній майже не відрізняються від складу тіста основної маси кераміки. Однак товщина стінок і своєрідне оформлення потовщеного краю відігнутих назовні вінець не дають достатньої підстави вважати ці фрагменти належними до основного комплексу культури кулястих амфор.

На кожному поселенні, в більшій чи меншій кількості, є крем'яні вироби і відходи кременеобробного виробництва. Характерні нуклеуси — вони видовженої форми, великих розмірів, одно- і двоплощадкові (рис. 3, 14). Тут же трапилися і зняті з них великі ножевидні пластини, іноді зі слідами використання з відполірованим краєм. Знайдені заготовки теслоподібних сокир і тесел. Уже згадувався майже готовий значних розмірів екземпляр сокири з Неверівки. Він має цілком закінчену форму. Сокира майстерно оброблена досить великими сколами, довжина знаряддя — 20 см, ширина леза — близько 10 см, товщина — 4 см (рис. 3, 11).

Частими знахідками є скребки — кінцеві або подвійні знаряддя на пластинах (рис. 3, 1, 4, 8, 14).

На поселенні під Славутою виявлено крем'яний наконечник стріли. Він має підтрикутну форму і два невеликі виступи в основі, черешок обламаний. Стрілка оброблена ретельно з обох боків тонкою хвилястою ретушшю. Її розміри: довжина — 2,8 см, ширина основи — 0,9 см (рис. 3, 7). Подібне вістря знайдено і на поселенні поблизу с. Воровське Володарськ-Волинського району (рис. 3, 10). Вважалось, що вістря стріл не характерні для культури кулястих амфор, але в останній час вони засвідчені в похованнях на території Польщі, а, за даними І. Ф. Левицького, у похованні з с. Сколівів Володарськ-Волинського району було «трикутне вістря до стріли з невеликим черешком»³.

Призначення деяких знарядь не зовсім ясне. Це відщепи з ретушшю, часто досить великі (рис. 3, 2, 6). Знайдено кілька однотипних знарядь видовженої форми, овальних у перетині, довжиною 10—12 см. По всій поверхні вони оббиті великими грубими сколами, що затуплюють гострі кути і краї. Кінці підправлено дрібною затуплюючою ретушшю і на них, крім того, простежується забитість і залощеність. Одне з таких знарядь виявлено на поселенні поблизу с. Хічів (рис. 3, 6). За обрисами, характером оформлення і спрацьованості ці знаряддя подібні до віджимників.

Крім того, на поселеннях часто трапляються пластини, іноді зі слідами спрацьованості (рис. 3, 3). Відщепи з кременю жовтуватого і майже чорного, а також димчастого кольорів, відрізняються від основної сировини, про яку йшлося вище.

Датуючого матеріалу на поселеннях не знайдено, тому уточнення часу їх існування в межах загальної хронології культури кулястих амфор (2900—2000 рр. до н. е.)⁴, очевидно, є справою майбутнього.

³ Свешников І. К. Вказ. праця, с. 246.

⁴ Там же, с. 131.

Можна відзначити, що поселення поблизу м. Славута з орнаментованою заглибленим штампом керамікою, де візерунок утворюють звисаючі трикутники (рис. 1, 14), належить до подільського варіанта культури, бо цей мотив на пам'ятках Східної Волині невідомий.

На основі близькості керамічних форм і орнаментатії можна припускати, що поселення датується тим же часом, що й розміщені поблизу могильники: в басейні р. Уж — Збраньки і Довгиничі Овруцького району, в басейні р. Ірші — Сколобів і Давидівка Володарськ-Волинського району, а в басейні р. Тетерів — Кам'яний Брід Коростишівського району Житомирської області та ін.⁵

Цей невеликий і найбільш східний район поширення культури кулястих амфор має ряд відмінних рис у поховальному обряді, влаштуванні поховальних споруд, у кераміці тощо. Це викликано сусідством таких енеолітичних культур, як ямна на сході і трипільська на півдні. З'ясування характеру їх зв'язку з культурою кулястих амфор значною мірою залежить від дальшого вивчення поселень.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ, В. К. ПЯСЕЦКИЙ

Первое поселение культуры шаровидных амфор на Украине

Резюме

До настоящего времени культура шаровидных амфор на Украине была представлена исключительно погребальными памятниками. В статье публикуются материалы поселения этой культуры, открытые на территории Восточной Волины (в Житомирской области). Известно восемь пунктов, где вне связи с погребениями встречены характерные для нее керамика и изделия из кремня. Все поселения расположены в аналогичных топографических условиях: на дюнных возвышенностях, в окружении лугов, болот и торфяников. Тонкий культурный слой слабо насыщен. Керамику можно разделить на две группы: богато орнаментированную столовую, которая находит аналогии в посуде из погребений, и кухонную, более грубую, с бедным орнаментом в виде различных вдавлений. Последняя не встречается в погребениях, но имеет аналогии на поселениях данной культуры Польши, Чехословакии и ГДР.

Основная часть кремневых изделий, в частности долотовидные топоры, двусторонние скребки, ножевидные орудия, наконечники стрел и т. д., изготовлена из местного, серого непрозрачного кремня.

С. И. ТАТАРИНОВ

Нова пам'ятка культури багатоваликової кераміки на Донеччині

У 1970—1972 рр. автором було відкрите та частково досліджене селище з шаром багатоваликової кераміки, розташоване за 1,5 км на південь від с. Дронівка, Артемівського району, Донецької області.

Селище займає верхню частину великого мису і першу надзаплавну терасу, які оточені з трьох боків руслом «мертвого Дінця». На його території закладено два шурфи та розкоп площею 20 м². У розкопі виявлено шар раннього середньовіччя — матеріали салтівської культури. Шурфи № 1 та 2 дали кераміку доби бронзи. За стратиграфічними даними селище має три чітких шари.

Вся площа пам'ятки перекрита дуже великими скупченнями піску та глини з розташованої вище яруги. Верхній шар у шурфах № 1, 2

⁵ Антонович В. Археологическая карта Волинской губернии.— Труды XI АС, т. 1, с. 19; Левицкий И. Ф. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині.— Антропология, 1930, т. 2, с. 199—200, табл. I; 2, 2а; табл. II, 9; табл. IV, 2, 3, 5, 8; Уваров Т. Археология России. М.— Л., т. 2, с. 150.